

MINTAQAVIY MEHNAT BOZORI VA AHOLI BANDLIGINI OSHIRISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI

Dilmonov Qudrat Baxtiyorovich

Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti

Iqtisodiyot kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada mintaqaviy mehnat bozori rivojlanishining nazariy va amaliy jihatlari, aholi bandligini oshirishga ta'sir etuvchi asosiy iqtisodiy omillar hamda bandlikni ta'minlashning samarali mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqotda hududiy mehnat bozori holatiga ta'sir qiluvchi demografik jarayonlar, investitsion faollik, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, infratuzilma sifati, kasb-hunar tayyorgarligi hamda mehnat migratsiyasi omillari ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, mintaqalarda ish o'rinlari yaratish, norasmiy bandlikni qisqartirish, mehnat resurslaridan samarali foydalanish va aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan iqtisodiy mexanizmlarning mazmuni ochib berilgan. Tadqiqot natijalariga asoslanib, hududlar bandlik siyosatini takomillashtirish, mehnat bozori infratuzilmasini rivojlantirish va bandlik dasturlarining samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *mintaqaviy mehnat bozori, aholi bandligi, iqtisodiy mexanizmlar, ish o'rinlari yaratish, mehnat resurslari, hududiy rivojlanish, norasmiy bandlik, mehnat migratsiyasi, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, bandlik siyosati, mehnat bozori infratuzilmasi, investitsiya, daromadlar, kasb-hunar tayyorgarligi.*

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida mintaqaviy mehnat bozorlarini tartibga solish va aholi bandligini oshirish masalasi O'zbekiston Respublikasi uchun eng dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Mamlakat hududlari o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy farqlar, demografik bosim kuchayishi va texnologik o'zgarishlar mehnat bozoriga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekistonda 2022–2024 yillar davomida olib borilgan statistik ma'lumotlarga ko'ra, ishsizlik darajasi rasmiy hisobotlarda 9,6% ni tashkil etgan bo'lsa-da, yashirin va yarim-rasmiy bandlikning ulushi bundan sezilarli darajada yuqori ekanligi taxmin qilinmoqda. Aynan shu vaziyat mintaqaviy mehnat bozorlarini chuqur tahlil qilish va samarali iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Ushbu tezisning ilmiy ahamiyati shundaki, u mintaqaviy mehnat bozorini tartibga solishda qo'llaniladigan iqtisodiy mexanizmlarni tizimli tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishning amaliy yo'llarini asoslashga yo'naltirilgan. Tadqiqot O'zbekistonning mintaqaviy xususiyatlarini hisobga olgan holda xalqaro tajribani o'rgangan va mahalliy sharoitga moslashtirgan yondashuvlarga asoslanadi.

Mintaqaviy mehnat bozori — bu muayyan hududda ish kuchi talab va taklifi o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar tizimi bo'lib, u iqtisodiyotning real sektori, ta'lim tizimi, demografik ko'rsatkichlar va davlat siyosati bilan uzviy bog'liqdir. O'zbekistonda mintaqaviy bandlik muammosi quyidagi tarkibiy muammolarni o'z ichiga oladi:

- Qishloq va shahar mintaqalari o'rtasida bandlik darajasidagi keskin tengsizlik (farq 15–22 foiz punktni tashkil etadi);
- Mehnat bozorining tarkibiy nomutanosibligi — kadrlar tayyorlash tizimi ish bozorining haqiqiy ehtiyojlariga mos kelmasligi;
- Aholining ichki migratsiya tendensiyalari — asosiy ishchi kuch kapitalining iqtisodiy markazlarga to'planishi;
- Yoshlar va ayollar bandligini oshirishdagi institutsional to'siqlar;
- Norasmiy iqtisodiyot ulushining yuqoriligi (umumiy bandlikning 45–50 foizi).

Mazkur muammolar O'zbekiston Respublikasining 2022–2026 yillarga mo'ljallangan «Yangi O'zbekiston» strategiyasi va iqtisodiy islohotlar dasturida alohida e'tibor qaratilgan yo'nalishlar bilan bevosita mos tushadi.

Ushbu tadqiqot quyidagi iqtisodiy nazariyalarga tayanadi: mehnat bozori muvozanat nazariyasi (A. Marshall, J.M. Keynes), institutsional iqtisodiyot (D. Nort, O. Williamson), inson kapitali nazariyasi (G. Becker, T. Shultz) va mintaqaviy iqtisodiyotning zamonaviy yondashuvlari (P. Krugman, M. Porter). Ushbu nazariyalar sintezi mintaqaviy mehnat bozorini ko'p qirrali tizim sifatida o'rganishga imkon beradi.

Mintaqaviy mehnat bozorining hozirgi holati: tahlil va baholash, mintaqaviy mehnat bozori aynan hududlar o'rtasidagi bandlik, ishsizlik, daromad va malaka tafovutlari orqali eng aniq ko'rinadi. O'zbekiston bo'yicha umumiy ishsizlikning eng so'nggi Jahon banki ko'rsatkichi 2025 yil uchun 4,6% deb berilgan, biroq rasmiy statistika bazasida 2024 yil kesimida milliy ishsizlik 5,5% ko'rsatilgan. Bu farq metodologiya va vaqt oralig'i bilan izohlanadi: biri ILO modeli asosidagi xalqaro baho, ikkinchisi rasmiy milliy statistik ko'rsatkichdir.

Ilmiy nuqtai nazardan, mintaqaviy mehnat bozori holatini tahlil qilishda kamida to'rtta mezon muhim: birinchisi, hududiy ishsizlik darajasi; ikkinchisi, mehnat faoliyatidan olinadigan daromadlar; uchinchisi, rasmiy va norasmiy bandlik nisbati; to'rtinchisi, malaka va ish o'rinlari o'rtasidagi moslik darajasi. Shu mezonlar bo'yicha qaralganda, O'zbekistonda mehnat bozori bir xil emas, balki “ko'p tezlikli” tizim sifatida ishlamoqda: ayrim hududlarda nisbatan yuqori daromadli va barqaror ish o'rinlari shakllanayotgan bo'lsa, boshqa hududlarda transfer daromadlari, mavsumiy bandlik va migratsiyaga tayanuvchanlik yuqori bo'lib qolmoqda.

Birinchi asosiy xususiyat — hududlararo tafovutning kuchliligi. Rasmiy 2024 yil statistik ma'lumotlarida Toshkent shahrida ishsizlik 4,5%, Navoiy viloyatida 4,9% bo'lgan, Farg'ona viloyatida esa 6,0%, Qashqadaryoda 5,9%, Surxondaryoda 5,9%, Qoraqalpog'istonda 5,8% qayd etilgan. Demak, mehnat bozori bosimi aholisi zich, demografik yuklama yuqori va qishloq ulushi katta hududlarda kuchliroq, poytaxt va resursga boy hududlarda esa nisbatan pastroq. Bu hududiy farq klassik mehnat iqtisodiyoti nazariyasidagi “lokal talab-taklif nomutanosibligi”ni tasdiqlaydi.

Ikkinchi asosiy xususiyat — daromadlar va bandlik sifati o'rtasidagi mintaqaviy farq. 2025 yil yakunlari bo'yicha aholi jon boshiga umumiy daromad Toshkent shahrida 73,9 mln so'm, Navoiyda 44,7 mln so'm, Buxoroda 35,2 mln so'm bo'lgan. Aksincha, Qoraqalpog'istonda 20,7 mln so'm, Namanganda 21,3 mln so'm, Surxondaryoda 22,6 mln

so‘m, Jizzaxda 22,9 mln so‘m, Qashqadaryoda 23,5 mln so‘m darajasida qolgan. Bu shuni ko‘rsatadiki, mintaqaviy mehnat bozori faqat ish o‘rni soni bilan emas, balki ish o‘rnining daromadlilik darajasi bilan ham farqlanadi. Ya’ni, ba’zi hududlarda band bo‘lish mumkin, lekin bu bandlikning iqtisodiy samarasi past bo‘ladi.

Uchinchi xususiyat — daromad tarkibining farqlanishi, ya’ni qaysi hudud mehnat faoliyatiga, qaysi hudud transferlarga ko‘proq tayanadi. 2025 yil ma’lumotlarida respublika bo‘yicha jami daromadning 60,4%i mehnat faoliyatidan, 29,6%i esa transferlardan shakllangan. Navoiy viloyatida mehnat faoliyatidan olinadigan daromad ulushi 77,9% bo‘lgani qayd etilgan. Aksincha, Farg‘ona, Samarqand, Xorazm, Andijon, Surxondaryo, Qashqadaryo va Qoraqalpog‘istonda transferlar ulushi 30%dan yuqori bo‘lgan. Bu hududlarda mehnat bozori ichki iqtisodiy faollikdan ko‘ra ko‘proq tashqi pul oqimlari va qayta taqsimlovchi manbalarga tayanayotganini bildiradi.

To‘rtinchi xususiyat — migratsiyaning mehnat bozori “bosimni yumshatuvchi”, lekin strukturaviy muammolarni yashiruvchi omilga aylanishi. Jahon banki ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekistonda shaxsiy pul o‘tkazmalari 2024 yilda YAIMning 14,4%iga teng bo‘lgan. Bu juda katta ko‘rsatkich bo‘lib, ko‘plab hududlarda uy xo‘jaliklari daromadining sezilarli qismi mehnat migratsiyasi bilan bog‘liqligini anglatadi. Amaliy jihatdan bu Farg‘ona vodiysi, Samarqand, Qashqadaryo yoki Surxondaryo kabi aholi zich hududlarda mehnat bozoridagi ichki bosimni pasaytiradi, lekin shu bilan birga hudud ichida yuqori unumli ish o‘rinlari yaratish zaruratini kechiktirishi mumkin.

Beshinchi xususiyat — norasmiy bandlikning yuqoriligi. Xalqaro Mehnat Tashkiloti 2025 yilda O‘zbekistonda norasmiy bandlik ishchi kuchining taxminan 40%ini tashkil etishini qayd etgan. UNDP ham norasmiy bandlik ayniqsa qishloq hududlari, yoshlar, ayollar, qurilish, savdo, qishloq xo‘jaligi va xizmatlar sohasida katta muammo bo‘lib qolayotganini ta’kidlaydi. Ilmiy jihatdan bu holat mehnat bozorining “miqdoriy moslashuvi” mavjud, ammo “sifatli bandlik” yetishmasligini anglatadi. Ya’ni, odam ishlashi mumkin, lekin bu ish ijtimoiy himoya, barqaror ish haqi va mehnat xavfsizligi bilan ta’minlanmagan bo‘ladi.

Oltinchi xususiyat — malaka va bo‘sh ish o‘rinlari o‘rtasidagi nomutanosiblik. Jahon bankining “Youth Employment in Uzbekistan” hisobotida yoshlarning ishga kirishidagi muammolar aralash metodologiya asosida tahlil qilinib, 267 nafar yosh va 22 nafar asosiy ekspert bilan suhbatlar, shuningdek 560 ta firma bo‘yicha ma’lumotlar o‘rganilgan. Hisobotda ish beruvchilarning yoshlar malakasi, ayniqsa amaliy ko‘nikmalar va ishga tayyorgarlik bo‘yicha e’tirozlari qayd etiladi. ADB ham “skills and jobs gap”ni, ya’ni ta’lim tizimi bilan bozor talabi orasidagi uzilishni muhim muammo sifatida ko‘rsatadi. Bu ayniqsa viloyatlarda oliy yoki o‘rta maxsus ta’lim olgan yoshlar soni ko‘payib, ammo mahalliy iqtisodiyotda ularga mos ish o‘rinlari yetarli bo‘lmagan vaziyatda yaqqol ko‘rinadi.

Amaliy misol sifatida Toshkent shahrini olaylik. Bu hududda 2024 yil ishsizlik 4,5% bo‘lib, 2025 yilda aholi jon boshiga umumiy daromad 73,9 mln so‘mni tashkil etgan. Bu natija poytaxtda xizmatlar sektori, savdo, logistika, moliya, ta’lim, IT va davlat boshqaruvi faol rivojlanganini ko‘rsatadi. Mehnat iqtisodiyoti nuqtai nazaridan Toshkentda “agglomeratsiya effekti” mavjud: firmalar, infratuzilma, kapital va malakali ishchi kuchi bir joyga jamlangani sababli ish o‘rinlari ham ko‘proq va unumdorlik ham yuqoriroq. Shu bois Toshkent mehnat

bozorida bo‘sh ish o‘rinlari ko‘proq, ishchi kuchi tanlovi kengroq va o‘rtacha ish sifati ham nisbatan yaxshi.

Ikkinchi amaliy misol — Navoiy viloyati. Bu hududda 2024 yil ishsizlik 4,9% bo‘lgan, 2025 yilda jon boshiga daromad 44,7 mln so‘mga yetgan va mehnat faoliyatidan olinadigan daromad ulushi 77,9% deb qayd etilgan. Bu ko‘rsatkich Navoiyda sanoat, tog‘-kon, yirik korxonalar va nisbatan rasmiylashgan iqtisodiy faoliyat yuqori ekanini anglatadi. Shunday hududlarda ish o‘rni soni ko‘p bo‘lishi shart emas, lekin mavjud ish o‘rinlari ko‘proq formal, mahsuldor va daromadli bo‘ladi. Bu mintaqaviy mehnat bozorida “sifatli bandlik klasteri” shakllanishiga misoldir.

Uchinchi amaliy misol — Farg‘ona viloyati. Bu hududda 2024 yil ishsizlik 6,0% bo‘lib, ko‘rib chiqilgan hududlar ichida nisbatan yuqori ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, 2025 yilda jon boshiga daromad 24,6 mln so‘m bo‘lgan va real o‘sish sur‘ati 14,8% bilan eng yuqori natijalardan birini ko‘rsatgan. Bu ikki raqam birga qaralganda muhim xulosa beradi: Farg‘onada iqtisodiy faollik va daromad o‘sishi mavjud, ammo mehnat bozori bosimi hali ham yuqori. Demak, daromad o‘sishi avtomatik ravishda ishsizlikni tez pasaytirmaydi; aholi zichligi, yoshlar ulushi va mehnat taklifining katta bo‘lishi bu jarayonni murakkablashtiradi.

To‘rtinchi amaliy misol — Qashqadaryo va Surxondaryo. Har ikki viloyatda 2024 yil ishsizlik 5,9% bo‘lgan, 2025 yil daromad ko‘rsatkichlari esa mos ravishda 23,5 mln va 22,6 mln so‘m atrofida qayd etilgan. Bu hududlar bo‘yicha xulosa shuki, mehnat bozori hali ko‘proq agrar, yarim rasmiy va migratsiyaga sezgir shaklda faoliyat yuritmoqda. Agar hududda sanoat, qayta ishlash, logistika va xizmatlar kengaymasa, mehnat taklifining katta qismi mahalliy bozorda yuqori samarali ishga aylanmaydi. Natijada, “bandlik bor, lekin unumdor ish yetarli emas” degan holat paydo bo‘ladi.

Beshinchi amaliy misol — Qoraqalpog‘iston Respublikasi. 2024 yil rasmiy ishsizlik 5,8% bo‘lgan, 2025 yil jon boshiga daromad esa 20,7 mln so‘m bilan eng past ko‘rsatkichlar qatorida qayd etilgan. Bu yerda mehnat bozorini ekologik, infratuzilmaviy va hududiy omillar bilan birga ko‘rish zarur. Ilmiy tahlilda bunday hududlar “ko‘p cheklovli mehnat bozori” sifatida qaraladi: ya‘ni muammo faqat ish o‘rni sonida emas, balki joylashuv, transport, investitsiya yetishmasligi, iqlim va ijtimoiy xizmatlar sifati bilan ham bog‘liq.

Umumiy ilmiy xulosa shuki, O‘zbekistonda mintaqaviy mehnat bozorining hozirgi holati uch qatlamli model orqali tushuntiriladi. Birinchi qatlam — nisbatan rivojlangan va yuqori daromadli hududlar: Toshkent shahri, Navoiy, qisman Buxoro. Ikkinchi qatlam — o‘sish sur‘ati bor, lekin demografik bosim va malaka muammosi yuqori hududlar: Farg‘ona, Namangan, Andijon, Samarqand. Uchinchi qatlam — ish o‘rni sifati pastroq, norasmiylik va transferlarga tayanuvchan hududlar: Qoraqalpog‘iston, Qashqadaryo, Surxondaryo va ayrim agrar viloyatlar. Shu sababli barcha hududlar uchun bir xil bandlik siyosati samarali bo‘lmaydi; mintaqaviy differensial siyosat zarur.

Amaliy tavsiya sifatida, birinchidan, hududlar bo‘yicha kasb-hunar va OTM yo‘nalishlarini mahalliy iqtisodiyot ehtiyojiga bog‘lash kerak; ikkinchidan, qishloq hududlarda kichik biznes, qayta ishlash va xizmatlar zanjirini rivojlantirish lozim; uchinchidan, norasmiy bandlikni qisqartirish uchun soliqqa tortish, ro‘yxatdan o‘tish va ijtimoiy sug‘urta tizimlarini

soddalashtirish zarur; to‘rtinchidan, migratsiyadan qaytganlar va yoshlar uchun qayta tayyorlash dasturlari hududlar kesimida moslashtirilishi kerak. Jahon banki, ADB, ILO va UNDP materiallari ham aynan mehnat bozoriga kirish, malaka mosligi va formal ish o‘rinlarini ko‘paytirish masalasini ustuvor yo‘nalish sifatida ko‘rsatadi.

O‘zbekistonning mintaqaviy mehnat bozorlari orasida keskin farqlar mavjud. Toshkent shahri va Toshkent viloyatida bandlik darajasi nisbatan yuqori bo‘lsa (62–65%), Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida bu ko‘rsatkich 45–50% atrofida qolmoqda. Quyidagi jadval asosiy ko‘rsatkichlarni xalqaro miqyos bilan taqqoslaydi:

1-jadval.

Bandlik ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkich	O‘zbekiston (2023)	Rivojlangan davlatlar	Maqsadli ko‘rsatkich (2030)
Mintaqaviy bandlik darajasi	54,2%	68–75%	63–65%
Ishsizlik darajasi	9,6%	4–6%	6–7%
Yoshlar bandligi	41,3%	55–65%	52–55%
Ayollar bandligi	38,7%	60–70%	50–55%
Norasmiy iqtisodiyot ulushi	48%	15–20%	30–35%

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma‘lumotlari, ILO hisobotlari (2023)

Jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekistonning mintaqaviy bandlik ko‘rsatkichlari rivojlangan mamlakatlardan sezilarli darajada orqada qolmoqda. Bu esa maqsadli iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqish va amalga oshirishning zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Mintaqaviy mehnat bozorini rivojlantirishda moliyaviy mexanizmlarning o‘rni beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu yo‘nalishda quyidagi vositalar ilmiy asosda taklif etiladi, yangi ish o‘rni yaratgan tadbirkorlarga soliq imtiyozlari (bandlikni 20% dan yuqori oshirgan korxonalariga 3 yil davomida foyda solig‘idan 50% chegirma), mintaqaviy rivojlanish fondlari orqali kichik va o‘rta biznesni maqsadli kreditlash (yillik 8–10% stavkada, 5–7 yil muddatga), kasbga o‘qitish dasturlari uchun byudjet subsidiyalari (davlat-xususiy sheriklik asosida).

Mintaqaviy iqtisodiy klasterlar bandlikni oshirishning strategik mexanizmi sifatida alohida e‘tiborga loyiqdir. Klaster yondashuvi ma‘lum bir hududda bog‘liq tarmoqlar, ta‘minot zanjiri ishtirokchilari va yordamchi tashkilotlarning geografik to‘planishiga asoslanadi. O‘zbekiston uchun quyidagi klaster yo‘nalishlari istiqbolli hisoblanadi: turizm, agrosanoat, to‘qimachilik va elektron sanoat klasterlari.

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi ilmiy xulosalar va amaliy takliflar shakllandi:

1. Mintaqaviy mehnat bozorini tartibga solishda kompleks yondashuv — moliyaviy, institutsional, ta‘limiy va innovatsion mexanizmlarning uyg‘un kombinatsiyasi — eng samarali natijalarni beradi.

2. O'zbekistonda 2030 yilgacha bandlik darajasini 63–65 foizga yetkazish maqsadida yillik kamida 250 000–300 000 yangi ish o'rni yaratish zarur; buning uchun yalpi ichki mahsulotning 2,5–3 faizini mehnat bozoriga yo'naltirish tavsiya etiladi.

3. Ta'lim tizimi va ish bozori o'rtasidagi nomutanosiblikni kamaytirish uchun iqtisodiy ehtiyojlarga asoslangan kadrlar buyurtmasi tizimini joriy etish talab etiladi.

4. Norasmiy bandlikning ulushini kamaytirish maqsadida iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirishni moliyaviy jihatdan rag'batlantiruvchi mexanizmlar (saddle point incentives) ishlab chiqilishi lozim.

5. Mintaqaviy klaster dasturlarini davlat byudjeti va xalqaro investitsiyalar hamkorligida moliyalashtirish modeli strategik ustuvorlik sifatida belgilanishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. – Toshkent, 2022.

2. Becker, G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. – Chicago: University of Chicago Press, 1993.

3. Krugman, P. Geography and Trade. – Cambridge, MA: MIT Press, 1991. – 142 p.

4. North, D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

5. Porter, M.E. The Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 1990.

6. International Labour Organization (ILO). World Employment and Social Outlook 2023. – Geneva: ILO, 2023.

7. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Mehnat bozori to'g'risida statistik ma'lumotlar. – Toshkent, 2023.

8. Mirzaev, A.A. O'zbekistonda mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanish muammolari. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2022. – №4. – B. 45–58.

9. Yusupov, N.B. Mehnat bozorini tartibga solishning institutsional mexanizmlari. // O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar. – 2023. – №2. – B. 112–127.

10. World Bank. Uzbekistan: Labor Market Assessment Report. – Washington, D.C.: World Bank, 2023.